

HENRYK BARTOSZEWICZ

PAŃSTWA EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W POLITYCE ZWIĄZKU SOWIECKIEGO MIĘDZY JAŁTĄ A POCZDAMEM

Pierwsze półrocze 1945 r. było decydujące nie tylko dla dziejów drugiej wojny światowej w Europie, ale także dla powojennych losów kontynentu europejskiego, zwłaszcza jego części środkowo-wschodniej. Decyzje konferencji jałtańskiej w sprawie Polski i ich realizacja zwłaszcza w punkcie dotyczącym rządu polskiego, zgodnie z wykładnią sowiecką tych decyzji, przesądziły w znacznym stopniu o podziale Europy na dwa bloki państw. To, że podział ten nastąpił ostatecznie dopiero dwa i pół roku później, nie zmienia faktu, że możliwość pozbawienia Związku Sowieckiego jego wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej, które uzyskał do połowy 1945 r. za aprobatą Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, była równa prawie zeru.

W okresie dzielącym konferencję w Teheranie od kolejnego spotkania przywódców trzech mocarstw poważnej zmianie uległa sytuacja strategiczno-polityczna w Europie. Decydujące znaczenie miało lądowanie wojsk alianckich we Francji oraz wyparcie wojsk niemieckich z terytorium Związku Sowieckiego i zajęcie przez Armię Czerwoną znacznej części Europy Środkowo-Wschodniej od Bałtyku do Morza Czarnego. Od połowy 1944 r. do momentu rozpoczęcia konferencji jałtańskiej Związkowi Sowieckiemu udało się zrealizować wiele punktów programu jego polityki wobec Europy Środkowo-Wschodniej możliwych do urzeczywistnienia w warunkach wojny. O przebiegu i wynikach konferencji jałtańskiej w znacznym stopniu zadecydowała sytuacja strategiczno-polityczna na początku 1945 r. zarówno w Europie, jak i w wojnie z Japonią. W tym czasie pod kontrolą Związku Sowieckiego pozostawał rozwój wydarzeń w środkowo-wschodniej części kontynentu europejskiego. W Rumunii, Bułgarii i częściowo na Węgrzech władze sowieckie nadzorowały politykę wewnętrzną i zagraniczną tych państw zarówno bezpośrednio przez swoich przedstawicieli w Sojuszniczych Komisjach Kontroli na mocy postanowień układów rozejmowych, jak i poprzez przedstawicieli partii komunistycznych w tymczasowych organach władzy tych krajów. W Jugosławii władzę sprawowała faktycznie partia komunistyczna. Przywódcy ruchu partyzanckiego w tym kraju z jednej strony demonstrujący swoją niezależność, z drugiej zarówno ideologicznie, jak i w znacznym stopniu politycznie byli związani z reżimem sowieckim. Józef W. Stalin w sposób umiętny, doceniając rolę jugosłowiańskich sił narodowyzwoleniczych, stopniowo rozciągał kontrolę nad sprawami Jugosławii, zarówno na arenie międzynarodowej, jak i kontrolując rozwój wydarzeń wewnątrz tego kraju. W Polsce od początku 1945 r. istniał, powstały na polecenie dyktatora sowieckiego, z przekształcenia marionetkowego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, rząd tymczasowy, uznany de iure przez Związek Sowiecki 4 stycznia. Jedyne przyszłość Czechosłowacji była wówczas daleka od wyjaśnienia. Dalsze argumenty na rzecz rozstrzygnięcia w Jałcie problemów

dotyczących Europy Środkowo–Wschodniej, w tym przede wszystkim sprawy rządu i granic państwa polskiego, zgodnie z planem Stalina, miała przynieść rozpoczęta w styczniu 1945 r. ofensywa na froncie wschodnim. Nie bez znaczenia dla przebiegu spotkania przywódców trzech mocarstw było powstrzymanie ofensywy aliantów na froncie zachodnim w Ardenach, spowodowane kontruderzeniem niemieckim feldmarszałka Gerda von Rundsteda. Jeszcze ważniejszą rolę odegrały sytuacja militarna na Dalekim Wschodzie i rozmowy prezydenta Franklina D. Roosevelta ze Stalinem, mające zapewnić udział Związku Sowieckiego w wojnie z Japonią.

Przebieg i postanowienia konferencji jałtańskiej raz jeszcze potwierdziły, że dyplomacja sowiecka potrafiła umiejętnie łączyć politykę faktów dokonanych z rokowaniami. W sprawach dotyczących Europy Środkowo–Wschodniej Stalin pragnął w Jałcie uzyskać aprobatę sojuszników anglosaskich zarówno dla tej części swojego planu, którą już realizował, jak i dla działań zamierzonych. Najważniejszą była sprawa Polski. Delegacja sowiecka tylko pozornie poczyniła tu pewne ustępstwa w stosunku do planu maksimum, z którym przybyła na Krym: 1) uznanie przez mocarstwa zachodnie zdominowanego przez komunistów rządu tymczasowego, całkowicie uzależnionego od Związku Sowieckiego, 2) wytyczenie granicy wschodniej Polski wzdłuż tzw. linii Curzona (według ustaleń konferencji w Teheranie) i 3) przyjęcie Odry i Nysy jako granicy zachodniej państwa polskiego¹.

Kwestie terytorialne nie wywołały większych sporów podczas obrad konferencji. W sprawie polskiej granicy wschodniej delegacje amerykańska i brytyjska bez większych zastrzeżeń zaakceptowały propozycję sowiecką, wytyczenia tej granicy wzdłuż tzw. linii Curzona z odchyleniami 5–8 kilometrów w niektórych miejscach na korzyść Polski — tak brzmiał zapis w dokumentach konferencji. Natomiast Stalin i ludowy komisarz spraw zagranicznych Władysław M. Mołotow przyjęli punkt widzenia przywódców Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, aby w odniesieniu do granicy zachodniej zastosować formułę bardziej ogólną, aniżeli proponowała to strona sowiecka (wytyczenie tej granicy wzdłuż linii Odry i Nysy), mówiącą, że Polska powinna uzyskać przyrost terytorialny na północy i zachodzie. Ostateczne ustalenie polskiej granicy zachodniej odłożono do czasu konferencji pokojowej².

Więcej kontrowersji i sporów pojawiło się podczas negocjacji w sprawie rządu polskiego. Jednakże i w tej kwestii, pomimo oporu Winstona S. Churchilla, ostatecznie została zaakceptowana koncepcja zbliżona do propozycji Stalina. Postanowiono, że tzw. Rząd Tymczasowy RP zostanie zreorganizowany „na szerszej podstawie demokratycznej z włączeniem przywódców demokratycznych z samej Polski i Polaków z zagranicy” i będzie utworzony Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRZJN). Misję wykonania tej decyzji powierzono Mołotowowi oraz ambasadorom Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w Moskwie Wiliamowi Avrelleowi Harrimanowi i Archibaldowi Clark–Kerrowi. W odniesieniu do kwestii utworzenia tego ciała wystąpiły znaczące różnice w dokumentach konferencji między tekstem angielskim i rosyjskim. Tekst angielski zawierał stwierdzenie mówiące o konsultacjach „w pierwszym rzędzie w Moskwie”, natomiast tekst rosyjski o konsultacjach „w Moskwie w pierwszym

¹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Yalta 1945. Washington 1955 (dalej: FRUS, Malta and Yalta), s. 667–671; Teheran–Jałta–Poczdham. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw, wyd. II, Warszawa 1972 (dalej: Teheran–Jałta–Poczdham), s. 147–150; Sowietkij Sojuz na międzynarodnych konferencjach pierioda Wielkiej Otcieczestwiennoj Wojny 1941–1945 gg (dalej: SSMKWOW), t. IV, Krymskaja konfierenca rukowoditeliej triech sojuznych dierżaw — SSSR, SSzA i Wielikobrytanii, Moskwa 1978 (dalej: t. IV), s. 120–121 (Memorandum delegacji sowieckiej przekazane Rooseveltowi i Churchillowi 7 lutego 1945).

² FRUS, Malta and Yalta, s. 716–718, 905–906; Teheran–Jałta–Poczdham, s. 160–161; SSMKWOW, t. IV, s. 90–93, 116, 197–198, 250–251, 260–261; L. Woodward, British Foreign Policy in the Second World War, vol. III, London 1970, s. 257.

rzędzie z członkami obcego Rządu Tymczasowego³. Nieścistość ta, tylko pozornie nieznamna, od samego początku poważnie skomplikowała prace Komisji Trzech. Ustalenia dotyczące utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRZJN) z jednej strony umacniały pozycję członków rządu tymczasowego, z drugiej zaś ignorowały całkowicie istnienie legalnych władz RP, chociaż stwarzały szanse na przeprowadzenie w Polsce demokratycznych wyborów. Jednakże możliwość realizacji porozumień osiągniętych podczas negocjacji w sprawie rządu i wolnych wyborów w Polsce okazała się dalece trudniejsza do realizacji aniżeli uzgodnienie wspólnego stanowiska i zapisanie go w formie dokumentu.

W pozostałych kwestiach, mniej ważnych dotyczących Europy Środkowo-Wschodniej, które były przedmiotem obrad konferencji jałtańskiej, Stalin i Mołotow wykazywali większą gotowość do ustępstw. I tak np. strona sowiecka podczas dyskusji nad problemami jugosłowiańskimi, wyraziła zgodę na dwie spośród trzech poprawek brytyjskich do porozumienia Tito-Šubašić⁴. Nie ulega wątpliwości, że poszerzenie składu rządu i parlamentu jugosłowiańskiego, wywodzących się z ruchu partyzanckiego, o niewielką grupę polityków emigracyjnych nie mogło spowodować ograniczenia władzy komunistów w tym kraju. Stalin zrezygnował także z forsowania sprawy jugosłowiańsko-bułgarskiego paktu politycznego⁵. Natomiast w kwestii powojennych granic Jugosławii z Włochami i Austrią, poruszonej przez Anthony Edena, w Jałcie postanowiono nie dyskutować i rozważyć je w późniejszym terminie⁶.

Do spraw, które z pewnością Stalin uznał za drugorzędne, należała zgłoszona przez Roosevelta „Deklaracja o Wyzwolonej Europie”. Delegacja sowiecka wyraziła zgodę na przyjęcie tego dokumentu, chociaż niektóre z jego postanowień, między innymi mówiące o prawie wyzwolonych państw europejskich do decydowania o wyborze form ustrojowych oraz ustanowieniu w tych krajach warunków tworzenia rządów tymczasowych reprezentujących wszystkie ugrupowania demokratyczne i zobowiązanych do przeprowadzenia wolnych wyborów, pozostawały w sprzeczności z polityką sowiecką wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej⁷. Stalin nie sprzeciwiał się, ponieważ Deklaracja zawierała formułę mówiącą o jednomyślności działania trzech mocarstw, co wykluczało możliwość realizacji któregokolwiek z postanowień bez zgody Związku Sowieckiego. Szanse na urzeczywistnienie idei

³ FRUS, Malta and Yalta, s. 804–807, 850–854, 973–974, 980; Teheran–Jałta–Poczdam, s. 173–175, 206–207; SSMKWOW, t. IV, s. 197, 250–251, 260–261; M. K. Kamiński, Rola państw anglosaskich w utworzeniu władz PRL 1944–1945, [w:] Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej. Praca zbiorowa, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 840.

⁴ M. J. Zacharias, Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945, Wrocław 1985, s. 302. Autor relacjonuje negocjacje sowiecko-brytyjskie w dniu 4 lutego 1945 r. w Jałcie na podstawie dokumentów brytyjskich. Brak potwierdzenia w opublikowanej amerykańskiej i rosyjskiej dokumentacji konferencji jałtańskiej. Strona sowiecka zaaprobowała brytyjską propozycję: 1) rozszerzenia składu AVNOJ (namiastki parlamentu, utworzonej w 1943 r. przez komunistyczny ruch partyzancki) poprzez włączenie członków ostatniego przedwojennego parlamentu (skupština), nie skompromitowanych kolaboracją z okupantem, 2) wymogu ratyfikacji aktów ustawodawczych AVNOJ przez Zgromadzenie Konstytucyjne. Natomiast odrzuciła trzecią poprawkę do porozumienia Tito-Subasić mówiącą o tymczasowym charakterze nowego rządu jugosłowiańskiego, który w myśl propozycji brytyjskiej sprawowałby władzę do czasu wyborów. FRUS, Malta and Yalta, s. 810–811, 821, 845–846; Teheran–Jałta–Poczdam, s. 180–182; SSMKWOW, t. IV, s. 145, 153, 159–160, 163, 164, 203.

⁵ FRUS, Malta and Yalta, s. 877, 981; SSMKWOW, t. IV, s. 182, 223, 227, 235, 238, 262.

⁶ 10 lutego brytyjski minister spraw zagranicznych A. Eden przedłożył ludowemu komisarzowi spraw zagranicznych W.M. Mołotowowi i sekretarzowi stanu USA E. Stettiniusowi dwie noty zawierające propozycje brytyjskie w sprawie granic Jugosławii z Włochami i Austrią. Rząd Wielkiej Brytanii sprzeciwiał się żądaniom komunistycznego ruchu partyzanckiego zmian granicznych na korzyść Jugosławii kosztem Włoch (Kraina Julijska wraz z Triestem) i Austrii (Karyntia południowa). Jednocześnie wyrażał obawy o możliwość konfliktu wojsk brytyjskich z jugosłowiańskimi oddziałami partyzanckimi w przypadku ich wkroczenia na terytorium Włoch i Karyntii. FRUS, Malta and Yalta, s. 887–888, 981; SSMKWOW, t. IV, s. 124, 188–189, 262.

⁷ FRUS, Malta and Yalta, s. 848–849, 971–973; Teheran–Jałta–Poczdam, s. 188, 192, 204–206; V. Mastny, Russia's Road to the Cold War Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945, New York 1979, s. 250–251.

zawartych w Deklaracji o Wyzwolonej Europie ograniczał do minimum brak organu kontrolującego jej wykonanie, a także ustanowienie nieefektywnego mechanizmu konsultacji⁸.

O formach ustrojowych i składzie rządów tymczasowych państw Europy Środkowo-Wschodniej Związek Sowiecki zamierzał rozstrzygać bez udziału Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Konsultacje miały jedynie służyć Stalinowi do uzyskania akceptacji sojuszników anglosaskich dla sowieckiej polityki faktów dokonanych w tych kwestiach. Pierwszym tego przykładem stała się sytuacja polityczna, jaka powstała w Rumunii bezpośrednio po konferencji jaltańskiej. Świadczyła ona dobitnie o tym, że Związek Sowiecki nie zamierzał stosować w praktyce Deklaracji o Wyzwolonej Europie w odniesieniu do krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Władze sowieckie nie tylko udzieliły poparcia komunistom rumuńskim w walce z rządem Nicolae Rădescu, ale także najprawdopodobniej inspirowały ich działania. Przedstawiciele strony sowieckiej w Sojuszniczej Komisji Kontroli w Bukareszcie prowadzili działania zmierzające do obalenia rumuńskiego rządu koalicyjnego. Zastępca przewodniczącego SKK gen. Siergiej Winogradow w rozmowie z Rădescu w dniu 20 lutego 1945 r. usiłował nakłonić go do działań, które umożliwiłyby komunistom przejęcie władzy (m.in. wysłania na front jak największej liczby żołnierzy rumuńskich). W dwa dni później, 22 lutego, na łamach moskiewskiego dziennika „Prawda”, organu KC WKP(b) ukazał się artykuł nawołujący do zburzenia istniejącego w Rumunii status quo politycznego⁹.

Po krwawych starciach, do jakich doszło 24 lutego podczas demonstracji zorganizowanych przeciwko rządowi przez komunistów, kontrolę nad sytuacją wewnętrzną w Rumunii przejęły sowieckie władze wojskowe¹⁰. W trzy dni później do Bukaresztu przybył zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych Andriej Wyszyński. Wysłannik sowiecki skłonił króla Michała I do zdymisjonowania rządu Rădescu i powierzenia misji utworzenia nowego gabinetu przywódcy Frontu Rolników, niewielkiego ugrupowania, współpracującego z komunistami, Petru Grozie¹¹. Wyszyński w rozmowach z królem posłużył się imperialną zasadą *divide et impera*, obiecując, w zamian za zaaprobowanie rządu zdominowanego przez komunistów, przekazanie administracji rumuńskiej terytorium Siedmiogrodu (tzw. Transylwanii północnej). Nie wykluczał również uzyskania przez Rumunię korzystnych warunków spłacania reparacji¹².

Władze sowieckie odrzuciły wszystkie propozycje uspokojenia sytuacji politycznej w Rumunii i utrzymania rządu koalicyjnego do czasu wyborów zgłaszane przez mocarstwa zachodnie zarówno na forum SKK, jak i przez ambasadorów Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w Moskwie. 27 lutego Mołotow odpowiadając na notę brytyjską z 24 lutego i amerykańską z 26 tegoż miesiąca uzasadnił konieczność interwencji SKK w Rumunii często stosowanym w takich sytuacjach przez stronę sowiecką argumentem o zagrożeniu zaplecza

⁸ Departament Stanu USA opracował przed konferencją jaltańską projekt dotyczący powołania komisji, która nadzorowałaby wykonanie postanowień Deklaracji o Wyzwolonej Europie. W skład komisji obok trzech mocarstw miała także wejść Francja. Jednak prezydent Roosevelt nie przedstawił tej propozycji w Jaltcie. Prawdopodobnie z jednej strony obawiał się sprzeciwu Związku Sowieckiego, z drugiej zaś nie chciał nadmiernie angażować się w sprawy Europy Środkowo-Wschodniej. Deklaracja miała być przede wszystkim adresowana do amerykańskiej opinii publicznej, aby zaspokoić jej oczekiwania. G. Lundestad, *The American Non-Policy towards the Eastern Europe 1943–1947*, New York 1975, s. 93; P. Grudziński, *Przyszłość Europy w koncepcjach Franklina D. Roosevelta (1933–1945)*, Wrocław 1980, s. 137–139.

⁹ Z protokołu spotkania Winogradowa z Rădescu, cyt. za: A. A. Szewiakow, *Otnoszenija miezdu Sowietiskim Sojuzom i Rumyniej 1944–1949*. Moskwa 1985, s. 80; „Prawda”, Moskwa 22 II 1945.

¹⁰ A. A. Szewiakow, op. cit., s. 81–82.

¹¹ *Wnieszniaja politika Sowietiskogo Sojuza w pieriod Otieczestwiennoj Wojny 1941–1945 gg.*, t. III, Moskwa 1946, s. 128; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1945, vol. V, Europe*, Washington 1967 (dalej: FRUS 1945, vol. V), s. 492–493; A. A. Szewiakow, op. cit., s. 83–84.

¹² FRUS 1945, vol. V, s. 502–505.

frontu wschodniego przez sytuację polityczną w danym państwie (w tym przypadku w Rumunii). Natomiast pominął milczeniem propozycję Anglosasów przeprowadzenia, w myśl Deklaracji o Wyzwolonej Europie, konsultacji trójstronnych w sprawie Rumunii¹³. Mołotow, jak wynikało z not skierowanych 5 marca do ambasadorów Williama A. Harrimana i Archibalda Clark-Kerra, za wystarczającą formę współpracy uważał utrzymywanie przez Wyszyńskiego kontaktów z przedstawicielami politycznymi Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w Bukareszcie Burtonem Y. Berrym i Johnem H. Le Rougetelem. Strona sowiecka uznała, że wraz z powołaniem 6 marca rządu Grozy zabiegi mocarstw zachodnich stały się nieaktualne. Dał temu wyraz Mołotow w nocie przekazanej w dniu następnym ambasadorowi amerykańskiemu w Moskwie, pragnąc zakończyć dyskusję nad problemem konsultacji trójstronnych w kwestii rozwiązania kryzysu rumuńskiego¹⁴.

Związek Sowiecki nie osiągnął jednak w pełni zamierzonego celu. Mocarstwa zachodnie nie uznały nowego rządu rumuńskiego. Jednocześnie oskarżyły Związek Sowiecki o naruszenie postanowień Deklaracji o Wyzwolonej Europie, a sowieckie kierownictwo SKK w Bukareszcie o podejmowanie jednostronnych decyzji oraz ingerowanie w sprawy wewnętrzne Rumunii¹⁵.

Poczynając od stycznia 1945 r. Związek Sowiecki, po rozpoczęciu ofensywy zimowej przez Armię Czerwoną wykazywał coraz większe zainteresowanie Czechosłowacją. Pakt polityczny z 12 grudnia 1943 r. zawarty przez Stalina i Beneša nie umożliwiał Związkowi Sowieckiemu kontroli nad sytuacją w Czechosłowacji, a umowa z 8 maja 1944 r. wprawdzie gwarantowała wodzowi naczelnemu Armii Czerwonej szerokie uprawnienia w tym kraju, ale tylko w okresie działań wojennych. Dlatego Stalin zamierzał, podobnie jak w przypadku innych państw Europy Środkowo-Wschodniej, wpływać na Czechosłowację przede wszystkim poprzez komunistów wchodzących w skład rządu. Już 23 stycznia 1945 r. na Kremlu odbyło się spotkanie Stalina i Mołotowa z Klementem Gottwaldem. Dyktator sowiecki uznał, że nastąpił właściwy moment, aby komuniści wystąpili wobec prezydenta Edvarda Beneša z inicjatywą reorganizacji rządu emigracyjnego poprzez utworzenie gabinetu z udziałem ich przedstawicieli¹⁶.

W dniu 2 lutego Gottwald w piśmie do Beneša zaproponował przeprowadzenie w Moskwie rozmów delegacji ugrupowań tworzących władze na emigracji, Komunistycznej Partii Czechosłowacji oraz Słowackiej Rady Narodowej, którym przewodniczyłby prezydent. Przedmiotem negocjacji miałyby być skład i program przyszłego rządu. Wizyta Beneša w Moskwie, zdaniem Gottwalda pozwoliłaby stronie czechosłowackiej na przeprowadzenie z władzami sowieckimi rozmów, których problematyki przywódca partii komunistycznej nie precyzował¹⁷.

Prezydent Czechosłowacji w połowie lutego 1945 r., przede wszystkim pod wpływem sytuacji na frontach europejskich, uważając, że wojska niemieckie z terytorium jego kraju zostaną wyparte przez Armię Czerwoną, postanowił przyjąć komunistów. Uznał za konieczne

¹³ Ibidem, s. 484–485; szerzej na ten temat: A. Koryn, Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947, Wrocław 1983, s. 93–94; L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 565; G. Lundestad, op. cit., s. 230–232.

¹⁴ FRUS 1945, vol. V, s. 501, 502.

¹⁵ Ibidem, s. 512–513. Argumenty strony amerykańskiej odrzucił Mołotow w nocie z 17 marca 1945 r., uznając sprawę rządu rumuńskiego za rozstrzygniętą. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (Potsdam Conference) 1945 (In two volumens), Washington 1960, (dalej: Frus, The Conference of Berlin), vol. I, s. 398 (przypis).

¹⁶ A. Faltys, Kronika 1944/1945. Chronologie faktou a události od československo-sovětské smlouvy do osvobození Československa sovětskou armádou (12.12.1943–9.5.1945), Praha 1976, s. 158.

¹⁷ Dokumenty i materiały po historii sowietycko-czechosłowackich odnoszenii (dalej: DMISCzO), t. IV, kn. 2, Moskwa 1983, s. 295–296.

porozumienie się KPCz ze Słowacką Radą Narodową. 16 lutego ambasador Czechosłowacji w Moskwie Zdenek Fierlinger poinformował Wyszyńskiego o zamiarze Beneša złożenia wizyty w Moskwie¹⁸. Jednakże prezydent przybył do Związku Sowieckiego dopiero 17 marca¹⁹. Ten miesiąc efektywnie wykorzystali przede wszystkim komuniści, starannie przygotowując się do rokowań. Kierownictwo KPCz opracowało dokumenty mające stanowić podstawę do dyskusji nad składem i programem rządu. Treść tych dokumentów była konsultowana i uzgadniana z władzami sowieckimi. Kwestie związane z przygotowaniem do rozmów z przedstawicielami partii politycznych tworzących władze emigracyjne, oraz reprezentacją Słowackiej Rady Narodowej zarówno personalne, jak i programowe były między innymi omawiane przez Gottwalda ze Stalinem w dniu 23 lutego²⁰.

Negocjacje przeprowadzone w dniach 22–29 marca w gmachu ambasady czechosłowackiej w Moskwie przyniosły uzgodnienia w sprawie składu i programu rządu, bliższe koncepcji komunistów, aniżeli Beneša i partii demokratycznych. W odniesieniu do programu świadczył o tym najdobitniej jego punkt dotyczący polityki zagranicznej. W większym stopniu znalazły się tam idee komunistów o „najściślejszym sojuszu ze zwycięskim słowiańskim mocarstwem na Wschodzie”, czy „słowiańskiej linii czechosłowackiej polityki zagranicznej” aniżeli koncepcja Beneša „pomostu między Wschodem a Zachodem”, czyli równowagi wpływów Związku Sowieckiego i mocarstw zachodnich w Czechosłowacji. W programie umieszczono co prawda sformułowania „o ściślejszej przyjaźni z Francją” oraz podkreślające pomoc Anglii udzieloną Czechosłowacji podczas wojny, jednak dominowała orientacja na wschód²¹. Analogicznie przedstawiała się sytuacja ze składem rządu. Premierem został wskazany przez komunistów socjaldemokrata Fierlinger, wicepremierami zaś, między innymi, Gottwald i przewodniczący Komunistycznej Partii Słowacji Vilem Široky. Ponadto komuniści objęli kierownictwo trzech resortów — spraw wewnętrznych, rolnictwa oraz informacji, mające istotne znaczenie w strukturze rządu²².

Ustalenia w sprawie rządu czechosłowackiego i jego programu zapewne satysfakcjonowały władze sowieckie. Mniej uwagi poświęcono rozmowom z Benešem i ministrem spraw zagranicznych Janem Masarykiem; spotkanie ich ze Stalinem 19 marca miało przede wszystkim charakter kurtuazyjny. Stalin wprawdzie nie sprzeciwiał się propozycjom zawartym w memorandum Beneša dotyczącym stosunków sowiecko–czechosłowackich, ale nie podjął szczegółowych rozmów, podkreślając, że wszystkie tam pomieszczone problemy wymagają negocjacji i zawarcia umów²³. Natomiast Mołotow, który w towarzystwie Wyszyńskiego i Waleriana Zorina, przyjął prezydenta i ministra spraw zagranicznych Czechosłowacji, zamierzał jedynie nakłonić swych rozmówców do rezygnacji z Rusi Zakarpackiej²⁴. Opór Beneša spowodował, że umowę o Rusi Zakarpackiej, kończącą proces nadawania ram prawnomiędzynarodowych sowieckiej granicy zachodniej, będącej wynikiem aneksji rozpoczętych 17 września 1939 r., podpisano trzy miesiące później, 29 czerwca 1945 r.²⁵

¹⁸ Ibidem, s. 304–305.

¹⁹ Wnieszniaya politika, t. III, s. 143–144.

²⁰ A. Faltys, op. cit., s. 175.

²¹ Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu (dalej: Cesta ke květnu), t. I, Praha 1965, s. 382–383, 400–401; szerzej na ten temat: J. Černý, Nová orientácia zahraničnej politiky Československa (1941–1948), Bratislava 1979, s. 134–135; M. K. Kamiński, Wielka Brytania wobec czechosłowackich prób stworzenia „pomostu między Wschodem a Zachodem” (1945–1948). „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXI, s. 146.

²² Cesta ke květnu, t. I, s. 379, 427–429, 449–452.

²³ DMISCzO, t. IV, kn. 2, s. 327–330.

²⁴ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1945, vol. IV, Europe, Washington 1968 (dalej: FRUS 1945, vol. IV), s. 427–429; V. Král, Osвобоzeni Československa. Studie o mezinárodné politických aspektach, Praha 1975, s. 240–241.

²⁵ Wnieszniaya politika, t. III, s. 309–312, 789 (mapa).

Sprawa Rusi Zakarpackiej, czy wcześniej sprawa uznania przez czechosłowacki rząd emigracyjny Jana Šramka tzw. Rządu Tymczasowego RP nie były jedynymi, w których władze sowieckie narzuciły wówczas swoją wolę Czechosłowacji. Czyniły to także w innych sprawach, w tym w kwestii przyjazdu na terytorium Czechosłowacji przedstawicielstw dyplomatycznych akredytowanych przy rządzie emigracyjnym. Najpierw Mołotow „doradzał” Benešowi i Masarykowi rezygnację z tego zamierzenia do czasu wyzwolenia Pragi²⁶. Następnie władze sowieckie nie dopuściły do przyjazdu tych dyplomatów, tłumacząc swoje stanowisko niewyjaśnioną sytuacją militarną na ziemiach czechosłowackich. Jedynym przedstawicielem dyplomatycznym przy rządzie czechosłowackim w Koszycach był ambasador sowiecki Zorin²⁷.

Sytuację polityczną, jaka wytworzyła się w wyniku powołania gabinetu Fierlingera i przyjęcia uzgodnionego w Moskwie tzw. programu koszyckiego, korzystną zarówno dla Związku Sowieckiego, jak i komunistów czechosłowackich, mogło wówczas zmienić jedynie wyzwolenie Czech przez wojska anglosaskie. O rozstrzygnięciu tej sprawy na korzyść Związku Sowieckiego przesądził przede wszystkim brak zdecydowania ze strony amerykańskich władz cywilnych i wojskowych, które umożliwiły Armii Czerwonej oswobodzenie prawie całego terytorium Czechosłowacji²⁸.

Pośród dwóch spraw dotyczących reorganizacji rządów komunistycznych: Polski i Jugosławii, omawianych w Jałcie, znacznie prostszą do rozwiązania okazała się kwestia rządu jugosłowiańskiego, ponieważ rzecz wiązała się jedynie z przyspieszeniem realizacji istniejącego już porozumienia między krajowym i emigracyjnym ośrodkami władzy. Wykonanie umowy Tito–Šubašić, które nastąpiło w dniach 5 marca (zaprzysiężenie Rady Regencyjnej) i 7 marca (powstanie zjednoczonego rządu tymczasowego), nie przyniosło zasadniczej zmiany sytuacji politycznej w Jugosławii²⁹. Władza faktycznie pozostała w rękach komunistów. W skład 28-osobowego rządu weszło tylko 3 polityków reprezentujących władze emigracyjne³⁰. Program rządu, przedstawiony 9 marca przez premiera Tito, został opracowany przez kierownictwo KPJ. Zarówno w zakresie polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej był on powtórzeniem zasad zawartych w dokumentach programowych komunistycznego ruchu partyzanckiego. W zakresie polityki zagranicznej rząd deklarował, że będzie dążył do utrzymania dobrych stosunków ze wszystkimi państwami koalicji antyhitlerowskiej. Podkreślano istnienie problemu rewindykacji terytorialnych. Nowe władze w Belgradzie planowały podjęcie zabiegów o odzyskanie „narodowych ziem jugosłowiańskich, które po pierwszej wojnie światowej znalazły się poza granicami Jugosławii³¹. Zaliczały one do tych obszarów: Kraję Julijską z Triestem oraz południową część Karyntii włączoną do Austrii na mocy plebiscytu z 1920 r.

Sprawa rządu jugosłowiańskiego została rozwiązana zgodnie z intencjami władz sowieckich. Nowy rząd był w rzeczywistości rządem komunistycznym. Dla Związku Sowieckiego istotnym był także fakt uznania tego rządu przez mocarstwa zachodnie. Władze sowieckie po otrzymaniu pisma notyfikującego powstanie Rządu Tymczasowego DFJ i zawierającego propozycję wymiany przedstawicieli dyplomatycznych, 10 marca poinformowały Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię o zamiarze natychmiastowego wysłania do Jugosławii swojego

²⁶ FRUS 1945, vol. IV, s. 428, 430–431; V. Král, op. cit., s. 241, 243, 245.

²⁷ FRUS 1945, vol. IV, s. 429–430, 434–435, 436, 440–443, 454–455.

²⁸ Szerzej na ten temat: M. K. Kamiński, Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 1945–1948, Warszawa 1991, s. 87–105.

²⁹ FRUS 1945, vol. V, s. 1207. W uroczystości tej nie uczestniczył Tito.

³⁰ J. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, Istorija Jugoslavie, Beograd 1973, s. 540.

³¹ „Politika”, Beograd 10 III 1945.

ambasadora. W dwa dni później Prezydium Rady Najwyższej ZSRR mianowało ambasadorem w Belgradzie Iwana W. Sadczikowa. 29 marca Związek Sowiecki uznał oficjalnie rząd jugosłowiański. Mocarstwa zachodnie uczyniły to wcześniej: Wielka Brytania — 20 marca i Stany Zjednoczone — 28 marca³².

Znacznie trudniejszą do rozwiązania okazała się sprawa rządu polskiego. Postanowienia jałtańskie nie precyzowały szczegółowo ani trybu prac komisji Mołotow — Harriman — Clark—Kerr, ani sposobu rekonstrukcji rządu tymczasowego, ani także nie rozstrzygały podziału tek w nowym rządzie. Pozwoliło to stronie sowieckiej na dogodne dla siebie interpretowanie uzgodnień trójstronnych. Mołotow wykorzystując również komunistów polskich starał się wywierać nacisk na Harrimana i Clark—Kerra w kierunku szybkiego powołania nowego rządu polskiego, który miałby powstać w wyniku dokonania niewielkich zmian w składzie gabinetu Edwarda Osóbki—Morawskiego. Postępując się notą tzw. Rządu Tymczasowego RP z 25 lutego, domagał się wykluczenia Wincentego Witosa, Stanisława Mikołajczyka i Tadeusza Romera z konsultacji poprzedzających tworzenie rządu³³.

Po nieudanych próbach nakłonienia w lutym—marcu 1945 r. sojuszników anglosaskich do przyjęcia sowieckiej interpretacji postanowień jałtańskich, Stalin skoncentrował swoją uwagę na „porządkowaniu” sprawy Polski według własnego planu. W marcu 1945 r. nastąpiło nasilenie działań represyjnych NKWD wymierzonych przeciwko polskiemu państwu podziemnemu. Władze sowieckie dokonały wówczas największej prowokacji politycznej okresu drugiej wojny światowej, jaką było aresztowanie, uprowadzenie do Moskwy, a następnie osądzenie działających w kraju przedstawicieli legalnych władz Rzeczypospolitej i czołowych działaczy partii demokratycznych³⁴. Z drugiej zaś strony Związek Sowiecki, pomimo oporu mocarstw zachodnich, dążył do umocnienia pozycji rządu tymczasowego przed następną fazą rozmów komisji Mołotow — Harriman — Clark—Kerr. Początkowo działania strony sowieckiej nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Wprawdzie protesty Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii nie przeszkodziły Stalinowi w zawarciu paktu polityczno—wojskowego z rządem tymczasowym w dniu 21 kwietnia 1945 r³⁵, ale zablokowały sowiecką propozycję zaproszenia do San Francisco delegacji komunistycznego ośrodka władzy jako reprezentanta Polski na konferencję w sprawie utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych³⁶. Jednocześnie Churchill i Roosevelt nie zaakceptowali zgłoszonego przez Stalina projektu utworzenia rządu polskiego według tzw. modelu jugosłowiańskiego, pomimo zgody dyktatora sowieckiego na udział Mikołajczyka w konsultacjach³⁷. Natomiast oświadczenie złożone przez Mołotowa 3 maja w San Francisco szefom dyplomacji Stanów Zjednoczonych i Wielkiej

³² Sowietko—angijskije odnoszenia wo wriemnia Wielkoj Otieczestwiennoj Wojny 1941—1945 (SAOWWOW), t. II, Moskwa 1983, s. 302—303; Sowietko—amierikanskije odnoszenia wo wriemnia Wielkoj Otieczestwiennoj Wojny 1941—1945 (SAmOWWOW), t. II, Moskwa 1984, s. 326; Wnieszniaja politika, t. III, s. 696, 700; M. J. Zacharias, op. cit., s. 313.

³³ FRUS 1945, vol. V, s. 123—125, 128—130; L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 491.

³⁴ NKWD i polskoje podpolie 1944—1945 (Po „Osobym papkam” J.W. Stalina), Moskwa 1994, s. 98—116, 191—192. Ponadto w tym czasie szykanowano jednego z najwybitniejszych polskich polityków okresu międzywojennego Wincentego Witosa, który miał uczestniczyć w konsultacjach poprzedzających utworzenie nowego rządu polskiego, czemu sprzeciwiała się strona sowiecka. Ibidem, s. 116—120, 120—123.

³⁵ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko—radzieckich (dalej: DMHSPR), t. VIII, Warszawa 1974, s. 443—445. Stalin podpisując osobiście pakt pragnął dać do zrozumienia sojusznikom zachodnim, jak ważna dla jego planów zdominowania Europy Środkowo—Wschodniej jest Polska.

³⁶ Memorandum rządu USA przedłożone rządowi Związku Sowieckiego, 28 II 1945, Archiw Wnieszniej Politiki Rosji (odpis w zbiorach IH PAN); W. Materski, Narodziny ONZ. Idea międzynarodowej organizacji bezpieczeństwa w polityce zagranicznej ZSRR 1941—1945, Warszawa 1982, s. 278—280.

³⁷ DMHSPR, t. VIII, s. 430—432, 440—441.

Brytanii o aresztowaniu przez NKWD przywódców polskiego państwa podziemnego doprowadziło do zerwania rozmów trójstronnych w sprawie Polski³⁸.

Jednakże w dłuższym przedziale czasu zarówno terror i prowokacja polityczna, jak i działania dyplomatyczne dały Związkowi Sowieckiemu oczekiwany wynik. 20 maja, następcą Roosevelta, Harry Truman nie bacząc na sowiecką politykę faktów dokonanych zarówno wobec Polski, jak i pozostałych państw Europy Środkowo-Wschodniej, zaproponował Stalinowi rozwiązanie wszystkich problemów spornych, jakie istniały wówczas w sferze stosunków amerykańsko-sowieckich³⁹. Misja Harry Hopkinsa w Moskwie w końcu maja i na początku czerwca 1945 r. doprowadziła do uzgodnienia wspólnego stanowiska w kwestii rządu polskiego, które w zasadzie było tożsame z wykładnią sowiecką umowy jałtańskiej.

Misja Hopkinsa miała za zadanie doprowadzenie do uregulowania kwestii spornych w stosunkach amerykańsko-sowieckich, ponieważ jednocześnie miała przygotować grunt pod spotkanie prezydenta Harry Trumana ze Stalinem przed kolejną konferencją przywódców trzech mocarstw. Realizację pomysłu takiego spotkania uniemożliwił sprzeciw premiera brytyjskiego Churchilla⁴⁰.

Konsultacje Komisji Mołotow — Harriman — Clark-Kerr z politykami polskimi zaproszonymi do Moskwy doprowadziły do utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, którego struktura partyjna była zbliżona do tzw. modelu jugosłowiańskiego, to jest zachowania dominującej pozycji partii komunistycznej. TRzJN faktycznie powstał w wyniku oddania w tzw. Rządzie Tymczasowym RP stanowiska wicepremiera i trzech ministerstw: administracji publicznej, oświaty oraz rolnictwa Mikołajczykowi i jego współpracownikom. Zmiany w zakresie struktury organizacyjnej i składu osobowego rządu były niewielkie⁴¹.

Podczas rozmów w Moskwie zaproszeni tam politycy polscy oprócz zasad tworzenia TRzJN uzgodnili, że Stronnictwo Ludowe (późniejsze Polskie Stronnictwo Ludowe) Mikołajczyka otrzyma 1/3 miejsc we władzach administracyjnych kraju, a także odpowiedni udział w służbie dyplomatycznej i bankach. Postanowienia te nigdy w rzeczywistości nie zostały zrealizowane. Ogólnie nakreślono także zasady polityki zagranicznej. TRzJN miał realizować politykę współpracy i przyjaźni zę wszystkimi państwami demokratycznymi, przede wszystkim ze Związkiem Sowieckim, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Francją oraz dążyć do współdziałania z Czechosłowacją. Pomimo nalegań Harrimana i Clark-Kerra nie wprowadzono do porozumienia kwestii rozszerzenia składu Krajowej Rady Narodowej i zobowiązania o przygotowaniu i przeprowadzeniu przez TRzJN wolnych wyborów. Jedynie Bierut złożył 22 czerwca ustne oświadczenie, mówiące o akceptacji uchwał jałtańskich, a ambasador polski w Związku Sowieckim Zygmunt Modzelewski wręczając 29 czerwca notę zawiadamiającą o powołaniu TRzJN zwrócił uwagę na punkt drugi tegoż dokumentu informujący, że nowy rząd na pierwszym posiedzeniu uznał wszystkie decyzje odnośnie Polski przyjęte w Jałcie⁴².

³⁸ FRUS 1945, vol. V, s. 272–276, 281–284.

³⁹ Korespondencja Przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR z Prezydentem Stanów Zjednoczonych i Premierem Wielkiej Brytanii w okresie Wielkiej Wojny Narodowej 1941–1945 (dalej: Korespondencja), t. II, Warszawa 1960, s. 229–230.

⁴⁰ FRUS 1945, vol. V, s. 289–317, 321–324, 326–327, 328–331.

⁴¹ M. K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja*, op. cit., s. 60; K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Paryż 1986, s. 125–126.

⁴² Uchwały polskiej „komisji trzech” (Gomułka–Szwalbe–Kiernik) nie ujęte w komunikacie, 20 VI 1945, Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 295/VII–244, k. 23, 24; Protokół posiedzenia Komisji Mołotow — Harriman — Clark-Kerr z konsultantami polskimi, 22 VI 1945, AAN, sygn. 295/VII–244, k. 32–39; Protokół posiedzenia Rady Ministrów TRzJN, 28 VI 1945, Archiwum Prywatne Edwarda Osóbki-Morawskiego, Protokoły posiedzeń rządu (odpisy); FRUS, *The Conference of Berlin*, vol. I, s. 729.

Sprawa rządu polskiego została ostatecznie rozstrzygnięta zgodnie z intencjami Stalina. Dyrektor sowiecki nie tylko nakłonił sojuszników anglosaskich do przyjęcia rozwiązań, które zaproponował w marcu 1945 r., a w zasadzie już podczas konferencji jałtańskiej. Doprowadzając w tym samym czasie do skazania przywódców polskiego państwa podziemnego na wieloletnie wyroki więzienia zademonstrował również metody, jakimi zamierzał dalej realizować politykę uzależniania Europy Środkowo–Wschodniej od Związku Sowieckiego. Była to wystarczająca przestroga zarówno dla mocarstw zachodnich, jak i dla partii niekomunistycznych w krajach Europy Środkowo–Wschodniej, iż nie powinny być mieć nadziei na urzeczywistnienie idei zawartych w Deklaracji o Wyzwolonej Europie i w postanowieniach jałtańskich dotyczących Polski.

W okresie wiosny 1945 r., oprócz sprawy polskiej, problemem, który w Europie Środkowo–Wschodniej spowodował stan największego napięcia, był spór między Jugosławią i mocarstwami zachodnimi na tle żądań rewindykacyjnych Belgradu wobec Istrii, Triestu i Karyntii. Komunistyczna Partia Jugosławii już w latach 1943–1944 zgłaszała postulaty przyłączenia do państwa jugosłowiańskiego części terytorium Austrii i Włoch zamieszkałych przez Słoweńców i Chorwatów. W ostatnich dniach kwietnia 1945 r. wojska jugosłowiańskie w ramach działań wojennych wkroczyły na tereny sporne, zajmując Karyntię z Klagenfurtem i Krainę Julijską z Triestem. Tito polityką faktów dokonanych pragnął skłonić mocarstwa do zaakceptowania swoich koncepcji powojennych granic Jugosławii z Austrią i Włochami. Wcześniej podjął akcję dyplomatyczną na rzecz przyznania Jugosławii strefy okupacyjnej w Austrii⁴³.

Związek Sowiecki postanowił poprzec żądania terytorialne zgłaszane przez Tito. Akceptował także projekt wyznaczenia Jugosławii strefy okupacyjnej w Austrii. Ludowy komisarz spraw zagranicznych Mołotow przedstawił ambasadorom anglosaskim w Moskwie propozycję przekazania stronie jugosłowiańskiej części sowieckiej strefy okupacyjnej oraz poparł postulat Belgradu przyłączenia Karyntii do Jugosławii⁴⁴. Ostatecznie strona jugosłowiańska zgodziła się na propozycję mocarstw zachodnich wycofania swoich wojsk z Karyntii i odłożenia kwestii granicy jugosłowiańsko–austriackiej do czasu konferencji pokojowej⁴⁵.

Tymczasem spór wokół pogranicza włosko–jugosłowiańskiego narastał i stwarzał niebezpieczeństwo konfliktu zbrojnego. 15 maja 1945 r. mocarstwa zachodnie zażądały natychmiastowej zgody rządu jugosłowiańskiego na podporządkowanie Triestu, Gorycji, Monfalcone i Puli dowództwu śródziemnomorskiego teatru wojennego⁴⁶. Jednocześnie 15 i 21 maja Churchill i Truman ze stanowiskiem swoim w tej kwestii zapoznali Stalina⁴⁷. Przywódca sowiecki nazajutrz po otrzymaniu depechy prezydenta USA, 22 maja udzielił odpowiedzi. Stanowisko Stalina miało charakter kompromisowy, ale tylko w sprawach dotyczących rozwiązań tymczasowych — tymczasowej okupacji terytoriów spornych. Przyznawał on także, iż o przyszłej granicy włosko–jugosłowiańskiej powinna zdecydować konferencja pokojowa. Natomiast zdecydowanie opowiadał się za przyłączeniem do Jugosławii tej części Krainy Julijskiej, która została zajęta przez wojska jugosłowiańskie i była zamieszkała w większości przez Chorwatów i Słoweńców⁴⁸.

Rząd jugosłowiański w dniu 21 maja zaproponował mocarstwom zachodnim rozwiązanie problemu terytorium spornego, uwzględniające sugestie strony sowieckiej. Porozumienie

⁴³ W. Stępnia, Spór o Karyntię, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych”, 1979, nr 3, s. 77–78.

⁴⁴ FRUS 1945, vol. V, s. 1321–1322, 1326.

⁴⁵ Ibidem, s. 1322–1323; W. Stępnia, op. cit., s. 78; M. J. Zacharias, op. cit., s. 319.

⁴⁶ L. Woodward, op. cit., vol. III, s. 370–375.

⁴⁷ Korespondencja, t. I, s. 355–357, t. II, s. 230–231.

⁴⁸ Korespondencja, t. II, s. 232–233; Kopię listu do Trumana przesłał Stalin premierowi Churchillowi, Korespondencja, t. I, s. 359–361.

osiągnięte 9 czerwca w sprawie okupacji i tymczasowej administracji Krainy Julijskiej przewidywało podział części państwa włoskiego, rewindykowanego pod koniec wojny przez Jugosławię, na dwie strefy: A i B⁴⁹. Pierwsza z nich, zachodnia, z Triestem oraz port Pula i przyległy do niego obszar południowego wybrzeża Istrii, została przekazana pod okupację i administrację anglo-amerykańskiego dowództwa wojskowego. Natomiast druga, wschodnia, miała podlegać administracji jugosłowiańskiej. W porozumieniu wyraźnie zaznaczono tymczasowy charakter niniejszego podziału, podkreślając jednocześnie, że nie przesądza on o ostatecznej przynależności państwowej obydwu okupowanych stref⁵⁰.

Stalin przed konferencją poczdamską zamierzał rozstrzygnąć na korzyść Związku Sowieckiego jeszcze jedną ważną sprawę odnoszącą się do regionu środkowoeuropejskiego, kwestię statusu prawnomiędzynarodowego trzech państw naddunajskich, byłych satelitów Niemiec, Rumunii, Bułgarii i Węgier. 27 maja w jednakowo brzmiących depe szach skierowanych do Trumana i Churchilla zgłosił propozycję nawiązania przez trzy mocarstwa stosunków dyplomatycznych z Finlandią, Rumunią i Bułgarią, a po pewnym czasie również z Węgrami⁵¹. Władze sowieckie dążyły do uznania przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię rządów w Bukareszcie i Sofii zdominowanych przez komunistów. Propozycja dotycząca Finlandii była zabiegiem taktycznym. Stalin w zamian za uznanie przez Związek Sowiecki rządu fińskiego, którego strukturę partyjną i program polityczny akceptowały mocarstwa zachodnie, pragnął nakłonić Trumana i Churchilla do zaakceptowania sytuacji politycznej w Rumunii i Bułgarii. Natomiast na drugi plan odsuwał sprawę uznania rządu w Budapeszcie. Uważał, że sytuacja polityczna na Węgrzech nie była wówczas na tyle wyjaśniona, aby kwestię nawiązania stosunków dyplomatycznych z tym państwem stawiać na równi z uznaniem rządów rumuńskiego i bułgarskiego.

Pomimo negatywnego stanowiska Anglosasów w tej sprawie, Stalin propozycję swoją ponowił jeszcze dwukrotnie, w depe szach do Trumana 9 czerwca i Churchilla 14 czerwca oraz w depe szy do Trumana 23 czerwca⁵². Dyktator sowiecki pragnął rozstrzygnąć kwestię nawiązania przez mocarstwa stosunków dyplomatycznych z byłymi państwami satelickimi Niemiec, aby nie dopuścić do rozmów trójstronnych na temat zmiany statusu Sojusznicznych Komisji Kontroli, przede wszystkim SKK w Budapeszcie, reorganizacji rządów w Bukareszcie i Sofii oraz międzynarodowego nadzoru nad wyborami w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech⁵³. Jednakże tym razem zabiegi Stalina zakończyły się fiaskiem. Związek Sowiecki musiał liczyć się, że problemy te zostaną podjęte na konferencji poczdamskiej. Wynikało to zarówno z wcześniejszych enuncjacji przywódców mocarstw zachodnich, jak i z wykazów problemów, które delegacje Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii zamierzały omówić ze stroną sowiecką w Poczdamie⁵⁴.

Między konferencjami w Jałcie i Poczdamie w polityce sowieckiej uzależniania państw Europy Środkowo-Wschodniej pojawił się nowy element koncepcji gospodarczego podpo-

⁴⁹ H. Batowski, *Wojna a dyplomacja 1945*. Poznań 1972, s. 226.

⁵⁰ Ibidem, s. 225 (mapa), 289–290. 20 czerwca 1945 r. przedstawiciele władz Jugosławii, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii podpisali dodatkowy dokument wprowadzający w życie warunki wojskowe układu politycznego z 9 czerwca. Nie oznaczało to, że problem granicy jugosłowiańsko-włoskiej przestał istnieć. Zapowiedzią rychłego powrotu do kwestii Istrii i Triestu było uzgodnienie między Stalinem i Trumanem stanowiska w kwestii konieczności przedyskutowania tego tematu podczas spotkania przywódców trzech mocarstw.

⁵¹ Korespondencja, t. I, s. 363; t. II, s. 234–235.

⁵² Korespondencja, t. I, s. 356; t. II, s. 237–238; FRUS 1945, vol. V, s. 550–551.

⁵³ FRUS 1945, vol. IV, s. 254–255; FRUS 1945 vol. V, s. 550–551; FRUS, *The Conference of Berlin*, vol. I, s. 368–369.

⁵⁴ SSMKWOW, t. VI, Bierlinskaja (Potsdamskaja) konfieriencija rukowoditielej triech sojuznich dierzaw — SSSR, SSZA i Wielikobrytanii, Moskwa 1980, s. 303, 304–305.

rządkowania tego regionu. Krajem, który jako pierwszy miał zostać poddany eksperymentowi tzw. spółek mieszanych, była Rumunia. Działania w tym kierunku zostały najprawdopodobniej podjęte podczas pobytu Wyszyńskiego w Bukareszcie na przełomie lutego i marca 1945 r. Przed opuszczeniem stolicy Rumunii przez zastępcę ludowego komisarza spraw zagranicznych, 14 marca Gheorghe Tătărescu, minister spraw zagranicznych w rządzie Grozy, przekazał dyplomacie sowieckiemu memorandum dotyczące rumuńsko–sowieckiej współpracy gospodarczej. Rząd P. Grozy zwrócił się do Związku Sowieckiego o pomoc finansową, materialną i techniczną w odbudowie i rozwoju przemysłu, rolnictwa, transportu, elektroenergetyki oraz w poszukiwaniu i eksploatacji złóż ropy naftowej i metali⁵⁵.

Inicjatywa strony rumuńskiej miała wyraźne cechy inspiracji sowieckiej. Podpisane 8 maja 1945 r. w Moskwie sowiecko–rumuńskie porozumienia gospodarcze (5–letni układ gospodarczy, umowa handlowa, i protokół o wzajemnych rozliczeniach finansowych) niemalże całkowicie uzależniały gospodarkę Rumunii od Związku Sowieckiego. Strony „za najskuteczniejszą formę organizacyjną współpracy” uznały powołanie sowiecko–rumuńskich towarzystw (spółek) mieszanych w podstawowych (kluczowych) gałęziach gospodarki Rumunii. Protokół dodatkowy do układu gospodarczego określał działania tego typu kompanii. W pierwszym etapie przewidziano utworzenie czterech spółek mieszanych: 1) do poszukiwań, wydobywania, przerobu i sprzedaży ropy naftowej, 2) do eksploatacji transportu rzeczno i morskiego, 3) do organizacji i eksploatacji linii lotniczych, 4) do uprzemysłowienia i eksploatacji gospodarki leśnej. Postanowiono również powołać wspólny, sowiecko–rumuński, bank kredytowy⁵⁶.

Porozumienia gospodarcze zawarte przez Związek Sowiecki z Rumunią, zwłaszcza ich postanowienia dotyczące spółek mieszanych, wywołały niepokój w Londynie i Waszyngtonie. Mocarstwa anglosaskie obawiały się całkowitego podporządkowania gospodarki tego kraju gospodarce sowieckiej oraz wyeliminowania interesów ekonomicznych Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii z Europy Środkowo–Wschodniej. Po 8 maja 1945 r. Anglosasi najpierw wyrazili swoje niezadowolenie w formie not werbalnych, złożonych dowództwu Sojuszniczej Komisji Kontroli w Bukareszcie. Ponieważ kierownictwo sowieckie SKK nie podjęło dyskusji na ten temat, ambasadorzy USA i Wielkiej Brytanii w Moskwie skierowali do resortu spraw zagranicznych Związku Sowieckiego noty protestacyjne. Porozumienia sowiecko–rumuńskie określono jako niezgodne z prawem międzynarodowym, stwierdzając ponadto, że mocarstwa sojusznicze powinny uzgadniać swoją politykę, w tym także ekonomiczną, wobec byłych państw satelickich Niemiec. Stanowisko Anglosasów było zgodne z postanowieniami jałtańskiej Deklaracji o Wyzwolonej Europie. Natomiast strona sowiecka odrzuciła propozycje zawarte w notach mocarstw zachodnich, oświadczając, że umowy podpisane z Rumunią nie kolidują z prawem międzynarodowym. Ponadto w nocy Ludowego Komisarjatu Spraw Zagranicznych Związku Sowieckiego stwierdzono, że nie istnieją przeszkody uniemożliwiające Stanom Zjednoczonym i Wielkiej Brytanii nawiązanie stosunków gospodarczych i wymiany handlowej z Rumunią⁵⁷.

W okresie między Jałtą a Poczdamem nastąpiło rozstrzygnięcie spraw, które miały decydujące znaczenie dla realizacji sowieckiej polityki uzależniania państw Europy Środkowo–Wschodniej. Najważniejszą było wyparcie wojsk niemieckich z tej części kontynentu europejskiego przez Armię Czerwoną. Zwycięstwa militarne ułatwiły Związkowi Sowieckie-

⁵⁵ A. A. Szewiakow, op. cit., s. 167. Autor analizuje tekst memorandum Tătărescu, znajdujący się w zbiorach Archiwum Polityki Zagranicznej Rosji.

⁵⁶ Ibidem, s. 168–169, 205, 202, 241; A. Koryn, op. cit., s. 107–108.

⁵⁷ FRUS 1945, vol. V, s. 544–545; A. A. Szewiakow, op. cit., s. 170–171.

mu kontrolę nad sytuacją w państwach środkowoeuropejskich i stanowiły ważki argument w rokowaniach z mocarstwami zachodnimi. Spośród spraw politycznych najważniejszą dla władz sowieckich było utworzenie, zgodnie z koncepcją Stalina, nowego rządu polskiego, który uznały Stany Zjednoczone i Wielka Brytania. Natomiast metody, jakimi likwidowano przy udziale i pod nadzorem NKWD polskie państwo podziemne, dawały nikłe nadzieje na przeprowadzenie w Polsce wolnych wyborów. Ponadto Związkowi Sowieckiemu udało się w tym czasie wpłynąć na przyspieszenie realizacji umowy Tito–Šubašić, legitymizującej władzę komunistów w Jugosławii oraz doprowadzić do korzystnych dla siebie i KPCz rozwiązań politycznych w Czechosłowacji. Jedynie sowiecka polityka faktów dokonanych w Rumunii nie zyskała wówczas aprobaty mocarstw zachodnich.

Między lutym a lipcem 1945 r. Związek Sowiecki podjął także inne działania zmierzające do uzależnienia zarówno politycznego, jak i gospodarczego państw Europy Środkowo–Wschodniej. Miały temu celowi służyć pakt polityczno–wojskowe zawarte z polskim rządem tymczasowym i z Jugosławią oraz umowy gospodarcze, w tym porozumienie o spółkach mieszanych, przed konferencją w Poczdamie, zawarte tylko z Rumunią. Pomimo, że nie wszystkie problemy dotyczące ładu pokojowego zostały do tego czasu rozstrzygnięte, to wydaje się, że to właśnie między konferencją jałtańską a poczdamską decydowały się powojenne losy państw Europy Środkowo–Wschodniej. Zdają się to potwierdzać przekazane Związkowi Sowieckiemu 7 lipca przez Stany Zjednoczone i 11 lipca przez Wielką Brytanię wykazy problemów, które delegacje mocarstw zachodnich zamierzały przedyskutować i rozstrzygnąć w Poczdamie. Propozycje amerykańskie miały charakter ogólny. Trzy spośród sześciu w całości, bądź w części, dotyczyły Europy Środkowo–Wschodniej: 1) wypracowanie koncepcji przygotowania traktatów pokojowych i uregulowanie spraw terytorialnych, 2) wykonanie jałtańskiej „Deklaracji o Wyzwolonej Europie”, 3) uzgodnienie kwestii wolności wymiany informacji i wzajemnych kontaktów w Europie⁵⁸. Brytyjczycy przedstawili bardziej szczegółowy zestaw tematów z zakresu problematyki środkowoeuropejskiej i bałkańskiej. Churchill pragnął przedyskutować ze Stalinem i Trumanem następujące kwestie z tego zakresu: 1) sprecyzowanie procedury rokowań pokojowych, 2) stan wykonania „Deklaracji o Wyzwolonej Europie”, 3) zapewnienie przedstawicielom prasy swobodnego działania w państwach wschodnio–europejskich, 4) zachodnia granica Polski (status administracji polskiej na byłym terytorium niemieckim), 5) przesiedlenie ludności niemieckiej z Polski i Czechosłowacji, 6) sytuacja wewnętrzna w państwach bałkańskich, byłych satelitach Niemiec, 7) problem ewentualnych traktatów pokojowych z tymi państwami, 8) status przedstawicieli Wielkiej Brytanii i USA w Sojuszniczych Komisjach Kontroli w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech do czasu zawarcia traktatów pokojowych, 9) wywóz z Rumunii do Związku Sowieckiego, w ramach zdobyczy wojennych, urządzeń przemysłowych stanowiących własność państw sojuszniczych, 10) sytuacja w Jugosławii i wykonanie porozumienia Tito–Šubašić, 11) zagwarantowanie przeprowadzenia wolnych wyborów we wszystkich krajach bałkańskich⁵⁹. Zestaw spraw, z jakimi zamierzała wystąpić w Poczdamie delegacja sowiecka w odniesieniu do Europy Środkowo–Wschodniej, był jeszcze skromniejszy. Za najistotniejsze uznano: 1) uregulowanie statusu prawnomiędzynarodowego byłych satelitów Niemiec, przy czym najważniejszy element tego problemu miało stanowić nawiązanie przez Narody Zjednoczone stosunków dyplomatycznych z Bułgarią, Rumunią i Węgrami, 2) określenie zachodniej granicy Polski, 3) likwidację rządu RP na emigracji, 4) podjęcie decyzji o przesiedleniu

⁵⁸ SSMKWOW, t. VI, s. 303.

⁵⁹ Ibidem, s. 304–305.

ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier⁶⁰. Świadczy to o tym, że Związek Sowiecki problemy generalne dotyczące powojennego porządku w Europie Środkowo-Wschodniej uważał za rozstrzygnięte.

Henryk Bartoszewicz

Политика Советского Союза по отношению к государствам Восточной и Центральной Европы
между Ялтой и Потсдамом
Резюме

На ход и результаты Ялтинской конференции в значительной степени повлияла стратегически-политическая ситуация в Европе в начале 1945 года. В это время Советский Союз контролировал ход политических событий на значительной территории Центральной и Восточной Европы, занятой Советской армией. Результаты конференции в Ялте еще раз подтвердили, что советская дипломатия способна ловко сочетать политику совершившихся фактов с переговорами. Союзники одобрили планы Сталина по отношению к Восточной и Центральной Европе. Это касалось как тех решений, которые были уже приняты, так и важнейшего вопроса будущего — восточной границы Польши и польского правительства.

В период между Ялтой и Потсдамом были решены проблемы, которые имели естественное значение для реализации советской политики подчинения Центральной и Восточной Европы. Важнейшим из них было вытеснение Советской армией германских войск из этой части Европейского континента. Победы помогли Советскому Союзу установить контроль за политической ситуацией в центрально-европейских государствах и представляли существенный аргумент в переговорах с западными державами. Из числа политических дел самым важным было для Сталина формирование, согласно его концепции, нового правительства в Польше — Временного Правительства Национального Единства. Методы при помощи которых советская власть ликвидировала польское подпольное государство давали слабые надежды на проведение в Польше, согласно решениям Ялтинской конференции, свободных выборов. Советскому Союзу удалось в это время повлиять на ускорение реализации договора между Тито и Шубашичем. Этот договор обосновывал власть коммунистов в Югославии а также привел к выгодным для коммунистов решениям в Чехословакии. Только в Румынии советская политика совершившихся фактов не получила одобрения западных держав.

Между февралем и июлем 1945 года Советский Союз предпринял и другие шаги направленные как на политическое так и на экономическое подчинение государств Центральной и Восточной Европы. Способствовали этому политически-военные пакты, заключенные с польским временным правительством и с Югославией а также экономические договоры, в том числе и первое соглашение о корпорациях.

Несмотря на то, что не все проблемы касающиеся мирного порядка были до того времени решены кажется, что именно между Ялтинской и Потсдамской конференциями решалась послевоенная судьба государств Центральной и Восточной Европы.

Перевод Пиотр Турек

Henryk Bartoszewicz

States of Central-Eastern Europe in Soviet Policy from Yalta to Potsdam
Summary

The course and outcome of the Yalta Conference were to a considerable degree determined by the strategic and political situation in Europe at the beginning of 1945. At this time, the Soviet Union controlled the development of political events in a large part of Central-Eastern Europe occupied by the Red Army. The results of the Yalta Conference once again confirmed the fact that Soviet diplomacy was capable of combining skillfully a policy of *faits accomplis* with negotiations. Stalin obtained the approval of his Anglo-American

⁶⁰ *Ibidem*, s. 38–39.

allies for that part of his plan concerning Central–Eastern Europe which he had already realised, as well as for his designs for the future, primarily as regards the Eastern frontier of Poland and the Polish government, to which he attached most importance. The period between Yalta and Potsdam witnessed a solution of issues which were of decisive rank for the implementation of the Soviet policy of subjugating Central–Eastern Europe. The prime task was for the Red Army to oust German troops from this part of the Continent. Military victories facilitated Soviet control over the political situation in Central–Eastern European states and comprised a foremost argument in negotiations with the Western powers. Stalin ascribed greatest significance to the creation, in accordance with his own conception, of a new Polish government — the Provisional Government of National Unity. The methods used by the Soviet authorities for the liquidation of the Polish Underground state offered slight hopes for holding the free elections envisaged by the resolutions of the Yalta Conference. During this period, the Soviet Union managed to accelerate the realisation of the Tito–Subasic agreement, which legitimised communist power in Yugoslavia, and to achieve solutions conducive for the communists in Czechoslovakia. Only in the case of Rumania did the Soviet policy of faits accomplis fail to win the approval of the Western powers.

From February to July 1945, the Soviet Union embarked upon other efforts aiming at achieving the political and economic dependence of Central–Eastern Europe. This purpose was to be served by political–military pacts signed with the Polish provisional government and Yugoslavia, as well as by economic agreements, including the first one about mixed companies.

Despite the fact that not all the problems concerning peacetime order were solved at this time, it seems that the post–war fate of Central–Eastern Europe was decided precisely during the month between Yalta and Potsdam.

Translated by Aleksandra Rodzińska–Chojnowska